מצוות עריפת פטר חמור – מחלוקות הרמב"ם והראב"ד

פורטל הדף היומי למסכת בכורות

הרב יונתן קירש

"וְכָל פֶּטֶר חֲמֹר תִּפְדֶּה בְשֶׂה **וְאִם לֹא תִפְדֶּה וַעֲרַפְתּוֹ** וְכֹל בְּכוֹר אָדָם בְּבָנֶיךָ תִּפְדֶּה"
(שמות, יג, יג)

"**מצות הפדייה** קודמת ל**מצות עריפה**"
(משנה, בכורות דף יג ע"א)

"ואם לא רצה לפדותו **מצות עשה לעורפו**..."
(רמב"ם, בכורים, יב, א)

"**בחיי ראשי אין זה מן הפלפול ולא מן הדעת המיושבת שיחשוב זה במצות עשה** אע"פ שאמרו מצות פדייה קודמת למצות עריפה **לא שתחשב מצוה אבל היא עבירה ומזיק** נקרא ומפסיד ממונו של כהן"
(השגות הראב"ד שם)

נחלקו הרמב"ם והראב"ד האם יש מצווה בעריפת פטר חמור (הלכות בכורים, פרק יב', הלכה א').
לרמב"ם - כן, לראב"ד - אין זו מצווה אלא "עבירה ומזיק".
כשמתבוננים במכילתא (פרשת בא) מוצאים בית אב לכל שיטה במקורות התנאיים.
ההסבר העמוק יותר הוא:
שלרמב"ם: העריפה מהווה "תחליף לפדיון" ויש בה ערך עצמי. העריפה שייכת לנושא הכללי יותר של "**הפקעת קדושה**".
לעומת זאת, לראב"ד: העריפה היא בסך הכל עונש ו"קנס" על כך שהאדם הפסיד את ממונו של הכהן. העריפה שייכת לנושא של **מתנות כהונה** ממוניות.

כמה הלכות אחר כך (שם, הלכה ד) אנו מוצאים עוד מחלוקת בין הרמב"ם לראב"ד, ונראה שאפשר לחרוז אותה עם המחלוקת הזו. כל אחד "לשיטתו":
האם כאשר מכרו את פטר החמור – תופסים דמיו? לרמב"ם – כן, לראב"ד – לא.
ההסבר העמוק יותר הוא:
לרמב"ם: הפדיון הוא הפקעת איסור של קדושה. ממילא תופסים דמיו. קדושת הפטר חמור שייכת לעולם ההקדש במהותו.
לעומת זאת, לראב"ד: הפדיון הוא מתנות כהונה ממוניות. ממילא לא תופסים דמיו.

אפשר לסכם ולומר: המחלוקת על הגדרת העריפה (האם היא מצווה או לא) קשורה ומקבילה להבנת הגדרת הפדיון (אם היא הפקעת איסור או מתנות כהונה).
בכך חשפנו שאלה יסודית הנידונה במסכת בכורות.

מצוות עריפת פטר חמור – מחלוקות הרמב"ם והראב"ד

פורטל הדף היומי למסכת בכורות
הרב יונתן קירש

מקורות, הוכחות והרחבה:

מחלוקת הרמב"ם והראב"ד – האם יש מצוות עריפה?

כתב הרמב"ם (בכורים, פרק יב' הלכה א')

"מצות עשה לפדות כל אדם מישראל פטר חמור בשה, ואם לא רצה לפדותו **מצות עשה לעורפו** שנאמר ופטר חמור תפדה בשה ואם לא תפדה וערפתו, **ושתי מצות אלו** נוהגות בכל מקום ובכל זמן, ומצות פדייה קודמת למצות עריפה".

וכן בספר המצוות:

ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה פב:
והמצוה הפ"ב היא שצונו לערוף פטר חמור אם לא נרצה לפדותו והוא אמרו יתעלה (שם ושם) ואם לא תפדה וערפתו. וכבר התבארו דיני מצוה זו גם כן במסכת בכורות (ספ"א).
ויש למקשה שיקשה עלי ויאמר לאי זה דבר מנית פדייתו ועריפתו בשתי מצות ולא מנית אותן מצוה אחת ותהיה עריפתו מדיני המצוה כמו שקבלת בשורש השביעי.
הנה יודע האל כי ההקש היה מחייב זה לולי **מה שמצאנו לרבותינו ז"ל לשון יורה על היותם שתי מצות. והוא אמרם (בכורו' יג א) מצות פדיה קודמת למצות עריפה** ומצות יבום קודמת למצות חליצה. וכמו שהיבמה מוכנת אם ליבום או לחליצה והיבום מצוה (מ"ע ריו) והחליצה מצוה (מ"ע ריז) כל אחת מצוה בפני עצמה **כמו שנזכר כן פטר חמור מוכן או לפדיה או לעריפה וזו מצוה וזו מצוה כמו שאמרנו.**

הראב"ד (השגות, שם) השיג עליו, וכתב שאין זה מצווה אלא "עבירה ומזיק":

"א"א **בחיי ראשי אין זה מן הפלפול ולא מן הדעת המיושבת שיחשוב זה במצות עשה** אע"פ שאמרו מצות פדייה קודמת למצות עריפה לא שתחשב מצוה אבל **היא עבירה ומזיק** נקרא ומפסיד ממונו של כהן ומפני שאמר מצות פדייה אמר מצות עריפה".

מקור המחלוקת : שתי לשונות במכילתא, המשנה, ותני לוי

באופן פשוט, הרמב"ם ביסס את דבריו (וכך הוא ביאר בספר המצוות) על דברי המשנה שכינו את העריפה כ"מצווה":

משנה מסכת בכורות דף יג עמוד א:
לא רצה לפדותו - עורפו מאחוריו וקוברו. **מצות הפדייה** קודמת ל**מצות עריפה**, שנאמר: אם לא תפדה וערפתו.

אף על פי שמצוות הפדייה קודמת, גם העריפה בגדר "מצווה".
לעומת זאת, הראב"ד מבסס את דבריו על דברי הגמרא, "דתני לוי":

מסכת בכורות דף י עמוד ב:
"מדתני לוי: הוא הפסיד ממונו של כהן - לפיכך יופסד ממונו".

יש מקורות קדומים תנאיים למחלוקת זו והיא באה בשני לשונות במכילתא:

מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יח (יג, יג):
ואם לא תפדה וערפתו, **מכאן אמרו:** מצות פדייה קודמת **ל<u>מצות</u> עריפה**.
דבר אחר: ואם לא תפדה וערפתו אם אין אתה פודהו עורפהו הואיל ואבדת נכסי כהן **אף נכסיך <u>יאבדו</u>.**

לפי הלשון הראשון (ה"מכאן אמרו"): מצוות פדייה קודמת למצוות העריפה. שניהם קרויים "מצווה", וזהו לשון המשנה גם כן.
לפי הלשון שני (ה"דבר אחר"): יש כאן עונש ו"קנס" על הפסד ממונו של כהן. כדברי ה"תני לוי".

כך ביארו האחרונים שמחלוקת הרמב"ם והראב"ד היא המחלוקת של שתי לישנות אלה. כך ביאר במהרי"ט אלגאזי:

מהרי"ט אלגאזי, הלכות בכורות, יד' ד':
ראיתי למהר"ש גורמיזאן בחידושיו כ"י שכתב על מתניתין וז"ל: ותמיה לי למאי דתני לוי לעיל (דף י ע"ב) דעריפה קנסא הוא דקנסו הכתוב, הוא הפסיד ממונו של כהן לפיכך יופסד ממונו, מה שייך לומר מצות פדיה קודמת והא עריפה מעיקרא ליכא, אלא לבתר דלא רצה לפדותו משום קנסא דהפסיד ממון כהן וצ"ע עכ"ל.
וכיוצא לזה כבר עמד הראב"ד ז"ל בריש פרק י"ב דהלכות בכורים ה"א ל דברי הר"ם שכתב דעריפה מצות עשה היא יע"ש באורך.
ולדידי יש לומר דלא קשיא מידי על פי מה שראיתי במכילתא בפ' בא על פסוק ואם לא תפדה וערפתו (גי, יג) וז"ל, אם לא תפדה וערפתו מכאן אמרו מצות פדיה קודמת למצות עריפה, דבר אחר אם לא תפדה וערפתו אם אין אתה פודהו עורפהו הואיל ואיבדת נכסי כהן אף נכסיך יאבדו עכ"ל,
מפורש יוצא מהמכילתא דב' פירושים וב' דרשות יש בפסוק, דלפירוש ראשון הוא דב' מצות הן ומצות פדיה קודמת, ולפירוש הב' עריפה לאו מצות עשה הוא אלא משום קנסא, והא דתני לוי דמשום קנסא הוא אתי כדרשא השניה

מצוות עריפת פטר חמור – מחלוקות הרמב"ם והראב"ד

פורטל הדף היומי למסכת בכורות

הרב יונתן קירש

דבמכילתא, אבל אכן לא קיימא לן כהך דרשא אלא כדרשא הראשונה דעריפה נמי מצות עשה היא אלא שמצות פדיה קודמת, כיון דסתם לן תנא דמתניתין דהכא דלא כתנא דלוי דהא קתני מצות פדיה קודמת למצות עריפה, אלמא דסתם לן תנא דהעיקר כדרשא הראשונה דמכאן אמרו מצות פדיה קודמת למצות עריפה, **ודזה דעת הר"ם ז"ל** דפסק דשתיהם מצות עשה נינהו ולא משום קנסא הוא, דהלכה כסתם מתניתין דהכי דרשינן ליה לקרא, ולא כדרשה דלוי והדבר אחר שאמרו במכילתא דמשום קנסא הוא.

וכן פירשו עוד אחרונים:

שבות יהודה על המכילתא: "...**ונראה ד'מכאן אמרו' סבירא ליה דעריפה נמי מצוה היא**...**ול'דבר אחר' אדרבה עריפה עבירה** היא שמפסיד את הכהן ואת ממונו **וזו דעת הראב"ד** רפ"ב דבכורים, **והרמב"ם פסק שם כ'מכאן אמרו'** דהכא סתם לן תנא כוותיה ספ"ק דבכורות דף יג', ונראה לי ראיה לדבריו דלהראב"ד לא הוה אצטריך תנא לאשמועינן דמצות פדייה קודמת...".
(מובא בתורה שלמה, מילואים לפרשת בא, אות קעד').

בגמרא מובאת הווא אמינא ש"עריפה במקום פדייה" עומדת ותתיר בהנאה:

מסכת בכורות דף י עמוד ב:
"לעולם רבי יהודה, ואיצטריך, **סלקא דעתך אמינא עריפה במקום פדייה עומדת**, מה פדייה מתרת אף עריפה מתרת - קמ"ל".

גם אם לא נאמר שהעריפה מתרת בהנאה, תתכן שההבנה כשלעצמה נכונה שהיא "במקום פדייה".
הצפנת פענח שזהו שיטת הרמב"ם, שהעריפה היא מצוות עשה:

צפנת פענח, הלכות ערכין וחרמין, פרק ה, הלכה א:
"ועיין שם דף י עמוד ב' דאמ"ש **סלקא דעתך אמינא עריפה במקום פדיה וכשיטת רבינו שם דזה גם כן בגדר מצות עשה** ועיין בירושלמי פסחים פרק ב' הלכה ב' דאיבעי שם פטר חמור שהמית את האדם במה מיתתו בעריפה או בסקילה עיין שם".

הצפנת פענח גם הזכיר את דברי הירושלמי. אף שדבריו סתומים וקצרים, נראה שהתכוון לומר ששאלת הירושלמי תלויה במחלוקת זו, כך יוצא שמחלוקת הרמב"ם והראב"ד היא בעיא בירושלמי:

פטר חמור שהמית מיתתו בעריפה או בסקילה?

הירושלמי שואל על פטר חמור שהמית, האם מת בעריפה או בסקילה:

תלמוד ירושלמי מסכת פסחים פרק ב הלכה ב':
"רבי ירמיה בעי **פטר חמור שהמית במה הוא מיתתו בעריפה או בסקילה**".

על פי דברי הצפנת פענח - אלה הם בדיוק שני הצדדים של המחלוקת:
מיתתו בעריפה: כי יש "דין" ומצווה "עצמית" לערוף, וזה יגבר על הסקילה. **כשיטת הרמב"ם**.
מיתתו בסקילה: עריפה אינה מצווה אלא רק "אופן הריגה" כדי להפסיד אותו ממונית, ולכן כאשר המית חיוב הסקילה תגבר. **כשיטת הראב"ד.**

גם בפרשני התורה מצאנו ביטויים לחקירה זו. נביא חיזוק לכיוון שאמרנו ברמב"ם.

עריפה כ"חיוב מיתה"

האבן עזרא מפרש מהו "וערפתו":

אבן עזרא שמות יג' יג':
"וערפתו. **יש אומרים תכתוב על ערפו קדש**. **והאומר כזה, אומר אני שהוא חמור קשה עורף**, כי הנה כתוב הוא יערוף מזבחותם (הושע י', ב), וערפו שם את העגלה בנחל (דבר' כא, ד), שהפירוש לכרות העורף, כאשר פי' מעתיקי הדת, **כי כל בכור שלא יקרב לגבי המזבח או לא יפדה חייב מיתה**",

תחילה מביא את דברי הקראים, לאחר שדוחה אותם בשנינות ובחריפות, מפרש ש"כל בכור שלא יקרב לגבי מזבח או לא יפדה חייב מיתה".
לפי דברי האבן עזרא לא מדובר רק על קנס ממוני, אלא על "**חיוב מיתה**" של הבכור על זה שלא קרב על המזבח או נפדה. דברים אלה קרובים להסברנו ברמב"ם שהעריפה הוא "מוות במקום הקרבה או פדיון".

כעת נביא מחלוקת נוספת של הרמב"ם והראב"ד. ננסה לטעון שיש כאן מחלוקת "לשיטתם".

מחלוקת נוספת של הרמב"ם והראב"ד – כשמכרו האם תופס דמיו?

פטר החמור אסור בהנאה. אם מכרו אותו קודם פדיון, לרמב"ם "דמיו אוסרים":

מצוות עריפת פטר חמור – מחלוקות הרמב"ם והראב"ד

פורטל הדף היומי למסכת בכורות
הרב יונתן קירש

רמב"ם הלכות ביכורים פרק יב הלכה ד:
פטר חמור אסור בהנאה עד שיפדה, **ואם מכרו קודם פדיון דמיו אסורים**, ואם מת קודם פדיון או שערפו יקבר, מפני שהוא אסור בהנאה אף לאחר עריפה הואיל ולא נפדה...

הראב"ד (שם) משיג עליו:

"פטר חמור אסור בהנאה וכו'. א"א אם דמיו אסורין למה לא יתנם לכהן ויהנה בהן שהרי פודין פטר חמור בשוויו **וכי מאיסורי הנאה שתופסין את דמיהן הוא זה**".

הראב"ד מבאר שאין הדמים אסורים כי אין זה מאיסורי הנאה שתופסים דמיהם. ואם היו אסורים פשוט היה אפשר לתתם לכהן.

הסבר המחלוקת – הפקעת איסור או מתנות כהונה

נראה לבאר שהמחלוקת היא איך לפרש את הפדיון (וממילא אם תופסים דמיו):
הרמב"ם: מדובר כאן על הפקעת איסור, ולכן הדמים תופסים כמו איסורי הנאה. הפטר חמור שייך לנושא של הקדשים הכללי.
הראב"ד: מדובר כאן על מצוות נתינה ממונית. הפטר חמור שייך לנושא של מתנות הכהונה.

קשר שני המחלוקות של הרמב"ם והראב"ד

לענ"ד אפשר לומר שהמחלוקות קשורות ונובעות זו מזו.

המחלוקת אם עריפה היא מצווה תלויה במחלוקת מקבילה מהו בפדיון. ההגדרה מהו הפדיון קובעת אם הדמים אסורים או לא.
ביאור:
לרמב"ם: העריפה היא מצווה. כי הפדיון היא מפקיעה מאיסור קדושה. כל הנושא כאן שייך לקדשים.
לראב"ד: העריפה היא קנס בלבד. כי הפדיון היא מתנות כהונה ממוני. כל הנושא כאן שייך למתנות כהונה.